

Мусяченко О.С.,

викладач університетського коледжу
Київського університету імені Бориса Грінченка

КИЇВСЬКІ ПЕЧЕРНІ ХРАМИ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕЛІГІЙНЕ ШАНУВАННЯ, ЛЕГЕНДИ

У статті аналізується, яке місце посідали печерні храми у релігійній свідомості киян, наукових дослідженнях, легендах ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: Київ, образ Києва, печерні храми, легенди, містифікації.

Останнім часом популярними темами обговорень та різноманітних проєктів у ЗМІ, особливо у мережі Інтернет, стали теми, в центрі уваги яких — місця столиці, що створюють в уяві людини специфічний образ Києва та «київського життя». На зразок: «Київ: улюблені місця знаменитостей на Картах Google»¹, «Guten Morgen — Улюблені місця у Києві знаменитостей»², «Діти — про улюблені місця Києва»³. Особливий інтерес викликає у сучасних киян образ дореволюційного Києва, зокрема життя його мешканців у ХІХ ст. Про це свідчить популярність таких тематичних екскурсій, як: «Київські парки та розважальні заклади ХІХ—ХХ ст.»⁴, «Київ М. Булгакова»⁵, «Київські перехрестя булгаковських героїв»⁶, «Аристократичний Печерськ», «На старому трамваї старим Києвом»⁷. У рубриці «Підземний Київ» зустрічаються як пропозиції відвідати дренажні системи міста та «Сталінські тунелі під Дніпром», так і «Лаврські підземелля», «Звіринецькі печери» та «Китаївську пустинь». Решта печерних храмів є не такими відомими широкому загалу, а часто й закритими для відвідувачів.

Перш за все слід визначити, кого ж ми розуміємо під «мешканцями» і які категорії населення розглядатимуться в даному випадку. Слід звернути увагу, що у цьому контексті можна вести мову про відмінність сприймання печер пересічними городянами та науковцями. Для перших — печерні храми були в багатьох випадках об'єктами релігійного поклоніння (наприклад, печери Києво-Печерської лаври, Китаївська пустинь, Гнилицький монастир), носили ореол таємничості і часто овіювалися великою кількістю легенд. З іншого боку, саме у ХІХ ст. розпочалися ґрунтовні наукові дослідження цих пам'яток, що стали об'єктами вивчення таких учених, як М.О. Максимович⁸, В. Б. Антонович⁹, І. Каманін¹⁰ та ін.

Печери майже завжди асоціювались у людини з чимось загадковим, але в різні епохи ставлення до печер було не однаковим. Загалом, можна прослідкувати дві протилежні тенденції: від повністю негативного до повністю позитивного ставлення. Наведемо приклади цих інтерпретацій.

Поширеною є асоціація: печера — це потойбічний світ, царство мертвих, пекло, місце проживання чудовиськ. Але існують і протилежні інтерпретації. Із найдавніших часів печери асоціювались з притулком, захистом. Вони також здавна були сакральним місцем, місцем зустрічі божества з лю-

¹ *Офіційний Блог — Google Україна*. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://google-ukraine-blog.blogspot.com/2011/05/google.html>

² *Сайт телеканалу «М1»*. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://m1.tv/music/P0118S01E283.html>

³ *Сайт «Бібліотека ім. Саши Чекаліна для дітей»* [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://ocls.kyivlibs.org.ua/chekalin/dity_pro_kyiv.htm

⁴ *Сайт «Интересный Киев»*. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.interesniy.kiev.ua/excursions/ekskursii-po-kievu/83969/kievskie-parki-i-razvlekatelnye-zavedeniya-hix-xx-vekov/>

⁵ *Сайт «Интересный Киев»*. [Електронний ресурс]. Режим доступу :

<http://www.interesniy.kiev.ua/excursions/ekskursii-po-kievu/75241/kiiev-mihaila-bulgakova/>

⁶ *Сайт «Интересный Киев»*. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.interesniy.kiev.ua/excursions/ekskursii-po-kievu/75241/kievskie-perekrestki-bulgakovskih-geroev/>

⁷ *Сайт «Интересный Киев»*. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.interesniy.kiev.ua/excursions/ekskursii-po-kievu/75247/na-starom-tramvae-po-staromu-kievu/>

⁸ Максимович М.А. Собрание починений : в 3 т. / М.А. Максимович. — К., 1877. — Т. II. — 524 с.

⁹ Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. — М., 1895. — 159 с.

¹⁰ Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве (Их древность и святость) / И. Каманин. — К., 1914. — 172 с.

диною. В багатьох печерах знайдено залишки, які свідчать про проведення ритуальних церемоній. Печери виступали як місце ініціації і другого народження, як джерело життя і як символом його кінця. Але, за мовою символів, смерть також є тим, що передує відродженню і просвітленню¹¹. У зв'язку з цим печеру також інтерпретують як підсвідоме в людині¹², а перебування у печері — із самоаналізом, самозаглибленням, місцем віднаходження справжнього знання.

У християнстві образ печери має глибокий символічний зміст. Монастирське життя християнського Сходу, як зазначено у статті патріарха Димитрія¹³, в своєму початку здебільшого пов'язане з використанням печер. «Великий вплив на появу печерних монастирів, окрім язичницького ще звичаю, мала Євангельська оповідь про народження Христа-Спасителя у Вифлеємській печері, яка стала місцем прощі християн усього світу»¹⁴. Аналізуючи образ печери у християнстві, І. Мойсеїв у статті «Сенс печери»¹⁵, звертає увагу на наступні аспекти. По-перше, на православних іконах зустрічаються зображення гір і в них — печери. У деяких випадках у тих печерах мешкають біблійні герої, що їх наслідували лаврські затворники. По-друге, в печері народився Христос. По-третє, іноді печера виступає місцем, з якого виповзає змії, і в цьому випадку аскети символічно інтерпретуються як «змієборці»¹⁶, тобто люди, які спускаються у підземелля з метою вигнання нечистого з печери. Подвижники інтерпретуються як люди, що померли для «білого світу», головною метою яких є пізнання таємниці «позабуття»¹⁷.

Отже, для православного християнства традиція троглодитизму (печерножителства) є досить давньою, а печера носить глибокий символічний зміст: місце народження й смерті Ісуса Христа, місце перших зібрань християн (у катакомбах), місце духовного самозаглиблення, пошуку Бога.

Отже, можна стверджувати, що ставлення до печерних храмів здавна було особливим. І печери, особливо лаврські, мали для людей непересічне значення, були символом духовності, невід'ємною складовою образу Києва як центру православ'я.

Саме ХІХ ст. стало переломним у ставленні людини до печер. Цей період ознаменувався наступними змінами. По-перше, в цей період сформувався науковий підхід до дослідження як природних, так і штучних печер, почали створюватися різні установи та інституції, що професійно займалися науковими розвідками. По-друге, печери почали приваблювати відвідувачів як екскурсійні об'єкти. Це, зокрема, стосується і київських печер, які, крім центру паломництва, почали ставати своєрідними туристичними об'єктами.

У ХХ ст. відбулося також становлення спелеоархеології як окремої дисципліни, а початок професійних археологічних досліджень підземних порожнин України також припадає на ХІХ ст. У ХІХ ст. відбулося нововідкриття багатьох унікальних комплексів. Тому досить показовим є різниця у ставленні різних категорій киян до цих унікальних пам'яток, на що звертатиметься увага нижче.

Верхньою хронологічною межею нашого дослідження є період становлення радянської влади, в цей період відбувся переломом в історії київських печер. Розгорнута владою антирелігійна кампанія значно ускладнила вивчення культових споруд. Багато печерних комплексів були покинуті напризволяще, винятком стали лише лаврські. Період СРСР — інша доба в історії печерних храмів, що ознаменувалася зміною їх статусу, зміною ставлення до них та їх сприйняття.

Слід зазначити, що всі київські печери за своїм походженням є штучними, як зазначає Т. Бобровський, — антропогенними¹⁸. Він виділяє на території Києва понад 300 «підземних споруд», які за функціональним призначенням поділяють на: житлові, господарські, фортифікаційні, інженерні та культові¹⁹. Печерні монастирі є найбільш вивченими підземними пам'ятками Києва. Найвідомішими є печерні комплекси Києво-Печерської лаври, якій належали також численні скити та пустині в

¹¹ Купер Дж. Энциклопедия символов / Дж. Купер. — М., 1995. — С. 245 — 246.

¹² Бауер В. Энциклопедия символов / В. Бауер, И. Дюмоц, С. Головин. — М., 1995. — С. 136.

¹³ Димитрій, патріарх Київський і всієї України. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні / Патріарх Київський і всієї України Димитрій // Основа. — К., 1995. — № 28(6). — С. 118—134.

¹⁴ Там само. — С. 119.

¹⁵ Мойсеїв І. Сенс печери / І. Мойсеїв // Людина і світ. — К., 1997. — № 8. — С. 50—55.

¹⁶ Там само. — С. 52.

¹⁷ Там само. — С. 53.

¹⁸ Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини ХІХ ст. (спелеоархеологічний нарис) / Т. Бобровський. — К., 2007. — С. 19.

¹⁹ Там само. — С. 20.

околицях Києва і далеко за його межами. Ті монастирі, що виникали незалежно від Печерської обителі, також, дотримуючись лаврської традиції, містили печерні комплекси²⁰. В наш час найвідомішими печерними храмами Києва є: печерні комплекси Києво-Печерської лаври, Гнилицького, Видубицького, Кирилівського, Звіринецького монастирів, Китаївської пустині. Це далеко не повний перелік печерних храмів Києва, але у XIX ст., здебільшого, саме ці пам'ятки перебували в центрі досліджень, відбулося нововідкриття деяких із них.

Характеризуючи ставлення киян до печерних монастирів, слід звернути увагу на співіснування кількох тенденцій: 1) ґрунтовні наукові дослідження київських підземель, проведення археологічних розкопок; 2) серед населення побутує значна кількість легенд про печери; 3) київські печерні храми продовжують бути місцем паломництва та православними святинями.

У XIX ст. почалися поглиблені наукові дослідження київських печерних храмів. Як зазначає Т. Бобровський у праці «Підземні споруди Києва...»²¹, на зламі XVIII – XIX ст. київські печери потрапили до поля зору фахівців – істориків, археологів і краєзнавців. Відбулося нововідкриття деяких із них (Кирилівські, Звіринецькі печери).

З другої половини XIX ст. з'являються розгорнуті путівники та описи Києва, Києво-Печерської лаври, де містяться опис та історія печер. У 1847 р. було видане «Обозрение Киева в отношении к древностям» І.І. Фундуклея²², один з розділів цієї праці носить назву «Про печери і насипи». Мова, зокрема, йде про лаврські печери²³, Гнилицьку (Пирогівську) печеру²⁴, Кирилівську²⁵ та Межигірську²⁶. Описуючи Гнилицьку печеру, він зазначає, що цей комплекс давно був відкритим для зацікавлених, але загальновідомими печери стали у 1835 р. завдяки «колишньому ректору академії, нині архієпископу Іннокентію»²⁷. Для нашої статті особливо цікавою є також інформація про Кирилівську печеру. І.І. Фундуклей наводить легенду про печеру, що побутувала в той час: «Серед простого люду вона служить і досі предметом «баснословного рассказа» про змія і про могутнього київського богатира Кирила Кожем'яку. Лютий змій, що оселився у цій печері, вимагав від киян в данину людей, і ніхто не міг чинити опір чудовиську, крім Кирила Кожем'яки», який в результаті переміг змія. Сам І.І. Фундуклей, звичайно, називає це «казкою», що в різних видах повторюється в Україні з давніх часів²⁸.

У 1858 р. була видана праця М.В. Закревського «Літопис і опис міста Києва»²⁹, де, зокрема, дається характеристика печер Києво-Печерської лаври³⁰, Пироговської (Гнилицької) печери³¹. У його праці «Опис Києва»³², що вийшла друком у 1868 р., міститься ще один цікавий розділ: «Печери Пироговські і інші»³³. В розділі подається узагальнена картина печер Київщини і перераховуються «найвідоміші»: Варязька, Кирилівська, Китаївська, Лаврська, Межигірська, Пироговська, Трьохсвятительська, Іванова печера біля Ланцюгового мосту.

Автор подає досить детальний опис печер, аналізує дослідження попередників, час виникнення печер. Наприклад, багато уваги приділяється Близьнім та Дальнім лаврським печерам, детальній характеристиці окремих ділянок печер, окремих храмів, мощів, іноді подається характеристика святих³⁴. Цінна праця М.В. Закревського ще й тим, що тут здійснюється аналіз досліджень попередників, встановлюється точність і відповідність їх карт сучасному стану речей. Окремий пункт

²⁰ Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелеоархеологічний нарис) / Т. Бобровський. — К., 2007. — С. 49.

²¹ Там само. — С. 12.

²² Фундуклей І.І. Обозрение Киева в отношении к древностям / И.И. Фундуклей. — Киев, 1847. — 111 с. (Репринтне видання: К., 1996)

²³ Там само. — С. 15.

²⁴ Там само. — С. 17.

²⁵ Там само. — С. 19.

²⁶ Там само. — С. 20.

²⁷ Там само. — С. 18.

²⁸ Там само. — С. 19.

²⁹ Закревский Н.В. Летопись и описание города Киева / Н.В. Закревский. — М., 1858. — 280 с.

³⁰ Там само. — С. 76.

³¹ Там само. — С. 197.

³² Закревский Н.В. Описание Киева. (Вновь обработанное и значительно умноженное с приложением рисунков и чертежей). В 2 томах / Н.В. Закревский. — М., 1868.

³³ Закревский Н. В. Описание Киева... Т. II. — С. 705–712.

³⁴ Там само. — С. 622–677.

присвячується також питанню збереження пам'яток: автор говорить про небезпеку підмивання схилів Дніпром, руйнування печер підземними і талими водами, дощовими потоками та пропонує засоби укріплення схилів³⁵.

У часописах «Киевлянин» та «Киевская старина» була надрукована низка статей М.О. Максимовича, присвячених знахідкам давніх чернечих підземель Гнилецького монастиря в урочищі Церківщина, інформація про які міститься у його зібранні творів³⁶.

На другу половину XIX ст. припадає період активних археологічних досліджень, що здійснювалися силами київських наукових товариств. У 70–90-ті роки XIX ст. Володимир Антонович провів чимало наукових відряджень, археологічних обстежень і польових досліджень на Київщині, Волині й Поділлі, під час яких співпрацював з місцевими краєзнавцями, визначав тематику вивчення краю і залучав до своєї наукової історичної школи. Внаслідок цього він видав такі актуальні й досі базові для історичного краєзнавства праці, як «Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії» (1879), «Археологічна карта Київської губернії» (1895) і «Археологічна карта Волинської губернії» (1901)³⁷. В.Б. Антонович, збираючи матеріали до «Археологічної карти Київської губернії»³⁸, оглянув і дав короткі описи близько 50 підземних споруд. Розкопки проводились біля Кирилівського монастиря, на Юрковиці, у Глибочицькому Яру, в урочищі Церківщина та Китаївській пустині. У 80–90-ті роки XIX ст. В.Б. Антонович оглянув також печери на Звіринці, нововідкриття яких відбулося 1883 р., але наштотував, за висловом І. Каманіна³⁹, на «перепону з боку інженерного відомства» і вимушений був припинити дослідження.

Знаменною подією стало друге нововідкриття Звіринських печер у 1911 р. Історія відкриття та дослідження печер досить детально описана у праці І. Каманіна «Звіринські печери у Києві» (1914)⁴⁰. На Звіринці у 1912–1914 рр. Київським товариством охорони старовини і мистецтва проводилися археологічні розкопки, які стали можливими завдяки старанням князя В.Д. Жевахова, який, «подолавши немалі перепони»⁴¹, уклав з Київським кріпосним інженерним управлінням короткостроковий орендний контракт на земельну ділянку, в надрах якої знаходилися печери.

Для досліджень було запрошено київських археологів О.Д. Ертеля та С.П. Вельміна. У праці І. Каманіна «Звіринські печери у Києві»⁴² подано історію виникнення, нововідкриття печер, здійснено опис графіті на стінах, зразків живопису, різьби, написів та візерунків на поясах.

І. Каманін розповідає, що печери були відомі тутешнім мешканцям за кілька десятиліть до проведеної розкопки. «Відвідала печеру і Феодосія Матвенкова зі своєю знайомою і розповідала, що бачила там близько 50 зітлілих гробів»⁴³. «Крім того, Матвенкова розповідає про неодноразове явлення їй покійників печерних, що просили їжі. Вона відслужила по них паніхиду і явлення припинилися»⁴⁴. «Діти, граючи, виносили з печер черепи і кістки, катали черепи по землі, надягали їх на коли і т. ін.».

Цікавим є також опис реакції киян на нововідкриття і дослідження печер: «Чутки про відкриті печери розповсюдились у місті; з'являлось багато відвідувачів». «Рідкісну і зворушливу картину являв Звіринець після новини про відкриття печер, як в перший раз, у 1883 році, так і в другий — у 1911 році: великі і малі групи киян і молоді, що навчалася, прямували в цю далеку частину міста для

³⁴ Закревский Н.В. Описание Киева... Т. II. — С. 622–677.

³⁵ Там само. — С. 678–679.

³⁶ Напр.: Максимович М.А. Собрание починений : В 3 т. / М.А. Максимович. — Киев, 1877. — Т. II. — С. 292–299.

³⁷ Баженов Л.В. Володимир Антонович — один з фундаторів історичного краєзнавства в Правобережній Україні / Л.В. Баженов // [Електронний ресурс]. Сайт бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Режим доступу: <http://www.library.vspu.edu.ua/repozitarij/repozit/texti/.../antonovich.pdf>

³⁸ Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. — М., 1895. — 159 с.

³⁹ Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость) / И. Каманин. — К., 1914. — 172 с.

⁴⁰ Там само. — С. 20

⁴¹ Там само. — С. 22.

⁴² Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). — К., 1914. — 172 с.

У 2007 р. було здійснено перевидання: Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве. Их древность и святость / И. Каманин. — К., 2007. — 172 с.

⁴³ Там само. — С. 23.

⁴⁴ Там само. — С. 25.

огляду печер; одні з науковою метою — оглянути церковно-археологічну пам'ятку, інші — з релігійною метою — поклонитися священним решткам перших подвижників християнства в Києві»⁴⁵.

У XIX ст. в народній уяві продовжувала побутувати велика кількість легенд, пов'язаних з київськими печерними храмами. Крім наведеної вище легенди (у переказі І.І. Фундукля) про змія у Кирилівській печері, існувала ще одна легенда, пов'язана з цими печерами. Серед місцевих жителів побутували легенди про величезний скарб гетьмана Мазепи, схований десь поблизу Кирилівської церкви⁴⁶. На пошуки скарбів вийшли десятки людей, ажіотаж не вщухав кілька років, під час якого було відкрито декілька невеликих печер. Стосовно ж легенди про змія, існують такі її варіації: лаз змія настільки глибокий, що веде до самісінького пекла; змія переміг не Кирило Кожум'яка, а билинний богатир Добриня; третя версія — Змія не було вбито, лише загнано глибоко під землю, в нори під Дніпром⁴⁷.

Ще одна цікава тема — довжина Київських печер і їх зв'язок з іншими печерними храмами. Старовинні легенди оповідають, що Київські печери тягнуться аж до Гнилицьких, Чернігівських, Любецьких, Почаєвських, навіть до Новгороду і до Єрусалима.

Київські підземелля також виступали як місце перебування «героїв». Наприклад, лаврські чернечі поховання здавна ототожнювали з останками троянських царів — Тектора і Пріама. Цікавою є легенда про Тараса Шевченка, що була записана у XIX ст. Г. Честаховським, де домінують мотиви воскресіння і перетворення Шевченка: «...тепер уже пуста домовина, а він у печерах у Києві перевернувся в мощі»⁴⁸.

Отже, у XIX ст. київські печерні храми продовжували бути для частини населення чимось загадковим, містичним та овіяним легендами.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок про те, що в XIX ст. відбувся якісний перелом у ставленні частини киян, здебільшого інтелігенції, до печерних храмів. На нашу думку, це зумовлене становленням наукового підходу до дослідження цих пам'яток, сприймання їх як об'єктів історичної спадщини, унікальних пам'яток, висновки та інформація про які мають ґрунтуватися на конкретних фактах, які слід інтерпретувати за допомогою конкретної методології, аналізу джерел.

У XIX ст. починають проводитися археологічні розкопки печерних монастирів, робляться спроби класифікувати споруди, встановити на основі історичних джерел час та умови їх виникнення, спростувати деякі міфи. Але поруч із цим серед населення продовжували побутувати старовинні легенди, які досить часто мають майже архетипічні сюжети: про змія чи дракона у печерах, про скарби, про місце перебування героїв, про неймовірну довжину лаврських підземель. Паралельно з цим не можна ігнорувати і той факт, що київські печери продовжували бути для багатьох віруючих не лише об'єктом дослідження, а й православною святинею, серцевиною духовності.

Мусяиченко О.С. Киевские пещерные храмы в XIX — начале XX века: научные исследования, религиозное поклонение, легенды

В статье анализируется место, занимаемое пещерными храмами в религиозном сознании киевлян, научных исследованиях, легендах XIX — начала XX в.

Ключевые слова: Киев, образ Киева, пещерные храмы, легенды, мистификации.

Musiachenko O. Kyiv's Cave Temples in the XIX — beginning of the XX c.: Scientific Researches, Religious Worship, Legends

The article presents results of the analysis of cave temples within the religious outlook, scientific researches and legends of XIX–XX centuries.

Key words: Kyiv, image of Kyiv, cave temples, legends, mystifications.

⁴⁵ Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве... — С. 135.

⁴⁶ Н.В. Метелкин. Сокровища и найденные клады Украины / Н.В. Метелкин. — М., 2006. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.arхеolog.com/books/metelkin82.php>

⁴⁷ Містифікації з цього приводу зустрічаються і в наш час. Цитуємо: «Легенда є легендою, але зовсім не легендарні більшовики залили печери під Кирилівською церквою бетоном. Чи боялися вони чогось, ті, що не вірили ні в кого і ні в що...?» *Цит. за:* «Интересный Киев». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.interesting.kiev.ua/dost/hramy-kieva/kirillovskaya-tserkov-kirilivska-tserkva/istoriya-ta-legendi-kirilivskoyi-tserkvi/html>

⁴⁸ Назаренко М. Легенди про Шевченка XIX — початку XX століття / М. Назаренко // Шевченкознавчі студії : зб. наукових праць. — Вип. 7. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 149–156.